

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar
Year: 5 - Number: 15, p. 33-45, Spring 2021

Hurûfi-Bektâşî Şair Arşî'nin Şiirlerinde Hz. Ali Algısı* Ali Perception in the Hurufi-Bektashi Poet Arshi's Poems

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.826136>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
15.11.2020

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
08.02.2021

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.03.2021

Asya Studies

Arş. Gör. Murat Aslan
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
murataslan@yyu.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-8376-3780>

* Bu makale, yazarın "Arşî Divanı'nda Hurûfilik" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Hurûfilik 14. yüzyılın sonlarında İran'da ortaya çıkmış; ancak Timuruların baskısı sebebiyle Hindistan, Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu'ya yayılmıştır. Hurûfliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin halifelerinden Aliyyü'l-A'lâ ve Nesîmî tarafından Anadolu'da öğretilen Hurûfilik, kısa zamanda Bektâşilik ile kaynaşmaya başlamıştır. Osmanlı coğrafyasında Hurûfilere yönelik tepkiler siyasî bir boyut kazanınca Hurûfilik Balkanlara doğru bir yayılma göstermiş ve Bektâşilik ile yeni bir senteze gitmiştir.

16-17. yüzyıl şairlerinden Arşî, Hurûfi-Bektâşî şairlerden biridir. Muhtemelen Tire'de doğup Arnavutluk'ta bulunan Ergirikasrı kasabasındaki bir Bektâşî tekkesinde Muhîti'ye bağlanan Arşî, şeyhi ölünce onun yerine posta oturmuştur. Şeyhi Muhîti gibi kendisi de bir şair olan Arşî, Hurûfi inançlarını dile getiren manzumeler kaleme almıştır. Bu manzumelerde –Hurûfilik kadar olmasa da- Bektâşilik etkileri de görülmektedir.

Hz. Ali hem Hurûfilerde hem de Bektâşilerde oldukça önemli bir kişidir. Hurûfliğin esasî tevîl ilmidir. Hurûfilerce kutsal kabul edilen ve Hurûfilik inancının kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'ye ait olan *Câvidânâme* adlı eseri Türkçe'ye çeviren Hurûfi-Bektâşî Derviş Murtazâ'ya göre bu ilim, esasen Hz. Ali'nin ilmidir. Dolayısıyla Hurûfilere göre bu inancın temelinde Hz. Ali'nin ilmi bulunmaktadır. Bektâşiliğe göre ise Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisi, Bektâşilik tarikatının esas unsurlarındandır.

Bu makalede, Hurûfilik ve Bektâşilik münasebetleri bağlamında *Arşî Divanı*'ndaki Hz. Ali algısı incelenmektedir. Bunun için *Arşî Divanı*'ndaki ilgili beyitler tespit edilmiş, Hurûfilik ve Bektâşilik ile ilgili olanlar konularına göre ayrılmış, ardından şerh edilmiştir. Nihayet, ulaşılan bulgulardan hareketle Hurûfi-Bektâşî şair Arşî'nin şiirlerinde Hz. Ali algısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arşî, Hurûfilik, Bektâşilik, Hz. Ali

Abstract

Hurufism emerged in Iran at the end of the 14th century; However, it spread to India, Egypt, Syria, Iraq and Anatolia due to the pressure of the Timurids. The Hurufism taught in Anatolia by Aliyyü'l-A'lâ and Nesîmî, who are the caliphs of Fazlullah Esterâbâdî, the founder of Hurufism, started to merge with Bektashism in a short time. When the reactions against the Hurufism in the Ottoman geography gained a political dimension, the Hurufism spread to the Balkans. The increasing pressures pushed the Hurufis to live under the guise of Bektashism.

Arshi, one of the 16.-17. century poets, is one of the Hurufi who lived under the guise of Bektashism. Arşî, who was probably born in Tire and attached to Muhîti in a Bektâşî lodge in the town of Argyrokastrò in Albania, he was sheikh after his sheikh Muhiti died. Arşî, who was also a poet like Muhîti, wrote poems expressing his Hurufi beliefs. Although not as much as Hurufism, Bektashi effects are also seen in these poems.

*Hz. Ali is a very important personality in both Hurufism and Bektashism. The essence of Hurufism is the science of tevîl. According to Hurûfi-Bektâşî Derviş Murtazâ, who translated the *Câvidânâme* into Turkish, which belongs to Fazlullah Esterâbâdî, the founder of this belief, which is considered sacred by the Hurufis, this science is essentially Ali's knowledge. Therefore, on the basis of Hurufism, Hz. Ali has knowledge. According to Bektashism, The love of Ali and Ahl al-Bayt is one of the main elements of this order.*

This article, in the context of Hurufism and Bektashi relations, in the Arshi's Divan, It aims to reveal the perception of Ali. For this, the relevant couplets in the Arshi's Divan were determined, those related to Hurufism and Bektashism were separated according to their subjects and then annotated. Finally, based on the findings reached, in the poems of Hurufi-Bektashi poet Arshi, Hz. The perception of Ali has been tried to be revealed.

Keywords: Arşî, Hurufism, Bektashism, Ali

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Aslan, M. (2021). Hurûfi-Bektâşî Şair Arşî'nin Şiirlerinde Hz. Ali Algısı. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(15), 33-45.

Giriş

14. yüzyılın sonlarında İran'da ortaya çıkan Hurûfilik, kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin Timurular tarafından Alınçak Kalesi'nde idam edilmesinden ve Hurûfilere yönelik takibat başlatılmasından sonra Doğu'da Hindistan, Güney'de Suriye, Irak ve Mısır, Batı'da ise Anadolu'ya yayılmıştır. Fazlullah Esterâbâdî'nin halifelerinden Aliyyü'l-A'lâ ve Nesîmî'nin çabalarıyla Anadolu'da yerleşmeye başlayan Hurûfî gelenek, çok kısa bir zamanda Bektâşîlik'le münasebete geçmiştir. Bunda, Fazlullah Esterâbâdî'nin *Câvidânnâme* adlı eserinin Aliyyü'l-A'lâ tarafından Bektâşîlere Hacı Bektaş yolu olarak tanıtılması etkili olmuştur (Aksu, 1989: 381; Aksu, 1998: 410; Ballı, 2010: 165-169; Ballı, 2011: 156; Bilgin, 2007: 3-4). Bizzat Fazlullah Esterâbâdî'nin halifesi olan ve *Divan*'ı (Nesîmî, 1990) ile *Mukaddimetü'l-Hakâyık* (Nesîmî, 2017) adlı eseri incelendiğinde koyu bir Hurûfî olduğu ve Bektâşîlik ile ilgisi olmadığı görülen Nesîmî'nin "Alevî-Bektâşî geleneğinde yedi büyük ozandan biri sayılması, Hurûfilik ile Bektâşîliğin münasebeti sonucu olmalıdır" (Aslan, 2019: 19). *Câvidânnâme*'yi Türkçe'ye mensur biçimde tercüme edenlerden biri de, bir Bektâşî olan Derviş Murtazâ'dır (Fazlullah Esterâbâdî, 2012).

Fatih Sultan Mehmed döneminde Anadolu'ya iyice yerleşmiş vaziyette olan Hurûfiler, rivayete göre Osmanlı sarayına kadar girmişlerdir. Mahmut Paşa, Hurûfilere Osmanlı'da resmi inanç hâline gelme çabalarını ulemaya duyurmuş, Fahreddin-i Acemî ise padişahı bir Hurûfî katliamı yapma hususunda ikna etmiştir. Neticede yaklaşık üç yüz Hurûfî Edirne'de idam edilmiştir. Bunun üzerine Hurûfiler, Balkanlara yayılmaya ağırlık vermişlerdir. Hurûfliği Balkanlara ilk tanıtan ise Seyyid Nesîmî'nin halifesi Refîi'dir. Hurûfilere büyük bir kısmı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Anadolu'dan sürülmüştür (Ballı, 2010: 169-171; Aksu, 1998: 411; İnalçık, 2014: 38).

Gördükleri baskılar, Hurûfilere, Anadolu'ya ilk geldikleri zamandan itibaren münasebete oldukları Bektâşîler arasında girmelerine sebep olmuştur. Bu konuda Hasan Hüseyin Ballı şunları ifade eder: "XVI ve XVII. yüzyıllarda Hurufilik Osmanlı toplumunu etkilemeye devam etmiş, bir yandan Bektâşîliğin temel inançları arasında girerken öte yandan Bektâşîlik'ten bağımsız temsilciler yetiştirmiştir. Muhtelif kayıtlardan, XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli bölgelerde "ışık" adı verilen Hurûfiler'in takip edilmesine, tutuklanıp cezalandırılmasına dair emir-nâmeler gönderildiği anlaşılmaktadır" (2010: 171-172).

Hurûfilik ile Bektâşîliğin münasebeti pek çok çalışmaya konu olmuştur. Atilla Özkırımlı, Anadolu'daki Alevî-Bektâşî kültürünün oluşumuna etki eden Kalenderîlik, Hayderîlik ve Yesevîlik gibi anlayışların arasında Hurûfliği de sayar (Özkırımlı, 1990: 97). Gölpinarlı Hurûfliğin Bektâşîlikteki aslı inançlardan biri olduğunu ve Bektâşîliğin muhtelif akidelerinden birini teşkil ettiğini söyler (Gölpinarlı, 1992: 283). Yine Gölpinarlı'ya göre 16. yüzyıl Bektâşîlerinde Hurûfilik ön plandadır ve esas inançtır. Onların Bektâşîliği aslında Hurûfiliklerini örten bir perdeden ibarettir (Gölpinarlı, 1969: 158). Ballı'ya göre ise "Hurûfilik, Alevîlik ve Bektâşîlik'e o kadar sirayet etmiştir ki; Hurûfliği, Alevîlik ve Bektâşîlikten ayırmak mümkün değildir (Ballı, 2012: 382). Ethem Rûhî Fığlalı şu ifadelerle bu konuya dikkat çekmektedir: "Azerbaycan'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye yayılan Hurûfilik, on beşinci yüzyıldan itibaren Farsçayı bırakıp Türkçeyi kabul etmiş ve Nesîmî tarafından temsil edilmiştir. II. Murad ve II. Mehmed'in ilk zamanlarında saraya kadar girmiştir. Ancak on beşinci asrın ortalarından itibaren sıkı bir takip altına alınca gizli faaliyetlere başlamış ve on altıncı asırdan itibaren de Bektâşîliğin çatısı altına sığınmıştır" (2006: 246). Irene Melikoff (2015: 169-182), *Uyur İdik Uyardılar* adlı kitabının "Astar-Âbâdî Fazlullah ve Hurûfliğin Azerbaycan'da, Anadolu'da, Rumeli'de Gelişmesi" başlıklı bölümünde Hurûfilik ile Bektâşîliğin münasebetlerine dair bazı önemli bilgiler vermektedir. Sâdık Vicdânî ise (2017), Hurûfilik ile Bektâşîliğin münasebetini *Hurûfilik ve Bektâşîlik, Ne İdiler ve Nasıl Kaynaştılar* adlı kitabında müstakil olarak incelemektedir.

Bu çalışma, 16.-17. yüzyıl divan şairi Arşî'nin şiirlerinde Hurûfilik ve Bektâşîlik münasebetleri açısından Hz. Ali algısını incelemektedir; çünkü her iki zümre için de Hz. Ali, oldukça önemli bir şahsiyettir. İnceleme, öncelikle hayatı hakkında pek az bilgi bulunan Arşî'nin kim olduğunu; ayrıca Hurûfilik ve Bektâşîlikle münasebetinin hangi düzeyde bulunduğunu ortaya koymakla başlayacaktır. Ardından *Arşî Divanı*'ndaki Hz. Ali ile ilgili beyitler tespit edilip Hurûfilik ve Bektâşîlik ile ilgili olanlar şeklinde iki alt başlığa ayrılacak ve şerh usulüyle incelenecektir. Nihayet çalışmada, *Arşî Divanı*'ndaki Hz. Ali algısı elde edilen bulgular üzerinden açıklanacaktır.

Her şeyden önce Arşî'de Hurûfliğin Bektâşîlikten daha ön planda olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca, şairin bir beytinde ifade ettiği gibi (Ben ne seg Sünniyem ne Şî'a-i har / Benem etbâ'-ı âl-i Peygamber [G. 63/1]) Sünnilikten ve Şiilikten uzak olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim

Hurûflerin Hz. Ali'yi anlamlandırma tarzı oldukça orijinaldir. Bu durumun Bektâşî etkileri barındırması da son derece dikkat çekicidir. Bu çalışmanın amaçladığı temel husus söz konusu ilginç algıyı *Arşî Divanı* bağlamında ortaya koymaktır.

1. Arşî'nin Hayatı, Hurûfliği ve Bektâşîliği

Şuara tezkireleri biri Tireli diğeri ise Yenipazarlı olmak üzere iki Arşî'den bahseder; ancak söz konusu şairin Hurûfî olduğuna dair hiçbirinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Âşık Çelebi, 2018: 462-463; Kınalızâde Hasan Çelebi, 2014: 621-623; Kafzâde Fâizî'den aktaran Kahraman, 1989: 6; Esrar Dede, 2000: 359; Beyânî, 1997: 170). Tezkirelerin ifadesine göre tarih manzumeleriyle ünlü olan Yenipazarlı Arşî'nin Hurûfî Arşî olma ihtimali yoktur; çünkü Hurûfî Arşî'nin divanında tarih manzumeleri bulunmaz. Günümüze *Divan*'ının 36¹ nüshası ulaşan Hurûfî Arşî'nin tezkirelerde yer almaması ise hayli ilginç bir durumdur. Üstelik onun şeyhi olan Muhîfî, birçok tezkirede geçmektedir. Bu durumda Tireli Arşî ile Hurûfî Arşî'nin aynı kişi olabileceği akla gelmektedir. Tezkirelerin çoğu Tireli Arşî'nin Mevlevî olduğunu söylemektedir. Fatih Usluer ise, bir şiirinden hareketle Arşî'nin Hurûfî olmadan önce sufi olduğunu; fakat bundan memnun kalmadığını ifade eder (2009: 95). Tıpkı Tireli Arşî gibi, Hurûfliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin *Câvidân-nâme-i Sagîr* adlı eserini muhtasar bir şekilde *Işknâme* adıyla Türkçeye tercüme eden Feriştioğlu'nun da Tireli olması (Aksu, 1996: 134), bu kasabada bir Hurûflik yapılanması olduğunu düşündürse de bu, Tireli Arşî ile Hurûfî Arşî'nin aynı kişi olduğuna dair bir kanıt sunmaz. Bununla beraber, Hurûfî Arşî'nin Mevlevilikle alakalı hiçbir şiirinin olmadığı (Çakır, 2014) bilgisi yanlıştır. Aşağıdaki gazel, şairin divanından alınmıştır:

Nasîb almak dilersen uhrevîden
Ferâgat eyle ta'm-ı dünyevîden

Degülsin gerdiş-i devre muvâfık
Anıldı gerçi adun Mevlevî'den

Zuhûr-ı zâtı idrâk itmedün çün
Mufassal Ma'nevîden Mesnevîden

Beyân-ı Fazl-ı Hakdan iste meded
Halâs olmaga tâ cehl-i kavîden

بیارمز حقى بشنو ز عرشى
پحر سو تا بکى هرزه رویدن (G 234/1-5)

Bu gazelde görüldüğü üzere Arşî, öncelikle Mevlevîliğe girmiş; ancak burada aradağını bulamayıp Fazlullah Esterâbâdî'nin (Fazl-ı Hak²) yoluna bağlanmış ve hakikati burada bulmuştur.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Tireli ve Yenipazarlı Arşî'nin dışında üçüncü bir Arşî'den bahseder (*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1977: 162). Bu, kuvvetli bir ihtimaldir; çünkü Tireli Arşî ile Hurûfî Arşî'nin aynı kişi olması oldukça zordur. Tireli Arşî, Âşık Çelebi Tezkiresi'nde (2018: 463) Arşî-i Sâni adıyla geçmektedir. Hurûfî Arşî'nin, *Divan*'ındaki ifadesiyle 1562-1563'te doğduğunu

¹ yazmalar.gov.tr internet sitesindeki araştırmalarımıza göre tespit edebildiğimiz *Arşî Divanı* yazmalarının koleksiyon isimleri ve arşiv numaraları şöyledir: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 798, 06 Mil Yz FB 207, 06 Mil Yz A 3358, 06 Mil Yz A 921, 06 Mil Yz A 694, 06 Mil Yz A 700, 06 Mil Yz A 3552/5; Arnavutluk Devlet Arşivleri Türkçe Yazmaları, 465; İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Or. 6294, Or. 11929; Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Talat 41, Talat 167; Atatürk Kitaplığı Türkçe Yazma Divanları, Belediye K. 176, Belediye K. 293, Belediye K. 299, O. Ergin 379, O. Ergin 560/2; Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 10830, 15017; Osman Ergin Türkçe Yazmaları, 560/2; Princeton Üniversitesi Türkçe Yazmaları, Garrett Collection Third Series Ottoman Turkish 161; İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Türkçe Divanlar, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) 283, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) 285, Mihrişah Sultan (Süleymaniye Ktb.) 380, İstanbul Üniversitesi Ktb. No. T. 257, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) 282, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) 284, Hacı Mahmud Efendi (Süleymaniye Ktb.) 3353, İstanbul Üniversitesi Ktb. No. T. 320; Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 589, 758/4, 1046, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms.or.oct.2572; Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Manzum 282, 34 Ae Manzum 284, 34 Ae Manzum 285. Bu çalışmada kullandığımız *Arşî Divanı* ise, Bahattin Kahraman tarafından, yalnızca üç nüsha esas alınarak oluşturulmuştur. Bundan dolayı *Arşî Divanı*'nın yeni bir edisyon kritiğinin yapılması gereklidir.

² Hurûfî metinlerinde Fazlullah Esterâbâdî için kullanılan isimlerden biri de Fazl-ı Hak'dır (Usluer, 2009: 575).

(Kahraman, 1989: 125) ve Aşık Çelebi'nin 1572'de öldüğünü düşünersek Tireli Arşî ile Hurûfî Arşî'nin aynı kişi olamayacağı kesinleşir. Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi'nde bulunan Hurûfî Arşî'ye ait iki yazmanın Tireli Arşî adına kayıtlanması ise bir hatadır.

Hurûfî Arşî'nin hayatı hakkında en temel ve en güvenilir kaynak, şüphesiz ki onun *Divan*'ıdır. Bu eserin "Hâzâ Dîbâce-i Velâdet-i 'Arşî" adlı mensur kısmında şair, Fazlullah Esterâbâdî'nin Hz. Muhammed'den 740 yıl (hicrî) sonra dünyaya geldiğini, kendisinin ise Hicret'in 970. yılında doğduğunu ifade eder (Kahraman, 1989: 125). Yani şair, kendi ifadesine göre, milâdî 1562-1563 yılında doğmuştur. "Millet Kütüphanesi'nde bulunan 1034 numaralı mecmuadaki tarih kaydına göre ise Arşî 1030/1620-1621 yılında vefat etmiştir" (Kahraman, 1989: 4; Gölpınarlı, 1969: 154; Muhtar, 1986: 225; Usluer, 2009: 94).

Divan'ındaki şiirlerden hareketle şairin Hurûfî olduğu apaçık bir gerçektir. Onun Bektâşîlik ile ilişkisini de 308 numaralı şu gazelinden öğreniyoruz:

Külâh-ı Hâcî Bektâş-ı Velîyi
Geyen idrâk ider sırr-ı 'Alî'yi

Olur âyîne-i kalbi musaffâ
Derûnında bulur nûr-ı celfiyi

Geyüp kisvet sücûd itdükte anlar
Ezelden söylenen *kâlu belâyi*³

Görür ol kisvet-i hünkâra lâyık
Hired-mend-i tarîkat her velîyi

Olur tâbi' tarîk-i evliyâyâ
Sevenler 'Arşiyâ âl-i 'Alîyi

O hâlde Arşî, Hurûfîlik inancına sahip bir Bektâşî'dir. Fatih Usluer de bir makalesinde şairin Bektâşî olduğuna değinir (2010: 1367). Bununla beraber şairin *Divan*'ında Hurûfîlik inancı Bektâşîlik yolundan daha ön plandadır. Dolayısıyla *Arşî Divanı* bir bütün olarak incelendiğinde Bektâşîliğin Hurûfîlik inancının gölgesinde kaldığı anlaşılır. Bu durum, Bektâşîliğin Hurûfîliği gizlemek amacıyla kullanıldığını da düşündürülebilir. Eğer öyleyse, şairin böyle bir yolu seçmesinin sebebi, Hurûfîlerin Anadolu'da gördüğü dînî, siyâsî ve sosyal baskılar olmalıdır.

Divan'daki 9 numaralı kaside, Ergirikasrı'na bir methiyedir. Demek ki Arşî, hayatının bir döneminde burada yaşamıştır. Abdülbâki Gölpınarlı *Hurûfî Metinleri Kataloğu*'nda Cafer adlı bir müstensihnin *'İşk-nâme* ve *Muhabbet-nâme* adlı eserlere yazdığı ketebelerden bahseder: "Ergirikasrı'nda Arşî'nin bir de tekkesi bulunduğunu A. Emîrî'nin Farsçalarında 824 No. da kayıtlı 'Mahabbat-nâme'yla aynı K.nin Şer'îye kısmında 1368 No. da kayıtlı 'İşk-Nâme'nin ketebesinden anlıyoruz. Her iki ketebede de kitapları istinsâh eden Ca'far, kendisinin, Ergirikasrı'nın Divitdâr mahallesinden olduğunu ve 'Arşî'ye mensûb bulunduğunu 'Hüddâm Arşî Dede diye bildirmektedir" (1989: 31). Demek ki Arşî, Ergirikasrı'ndaki bir tekkede şeyhtir. Bahattin Kahraman, *Divan*'daki bir şiirden hareketle Arşî'nin Muhîtî'ye intisap etmiş ve Muhîtî ölünce de onun yerine posta oturmuş olabileceğini söyler (Kahraman, 1989: 9). Gölpınarlı ise açık bir şekilde Arşî'nin Muhîtî'ye intisap ettiğinden bahseder (Gölpınarlı, 1969: 154).

Arşî'nin Muhîtî'ye intisap ettiği ve o ölünce de yerine şeyh olarak geçtiği tekkenin bulunduğu kasaba olan Ergirikasrı, adeta Hurûfîliğin Balkanlardaki merkezidir. Fatih Usluer bir incelemesinde 1420 ile 1896 yılları arasında istinsah edilmiş 104 Hurûfî eserinden 39'unun istinsah edildiği yerin belli olduğunu, bunlardan 28 adedinin ise Ergirikasrı'nda yazıldığını söyler (2016: 20). Demek ki Ergirikasrı, Anadolu'da tutunamayıp Balkanlara kaçan Hurûfîlerin sığındığı bir kale hükmündedir.

Michael Kiel, Ergirikasrı'nın (Gjirokaster, Argyrokastrò [Gümüş Kale]) Bizans döneminde kurulduğunu ve bu şehre dair en eski kaydın 1336'ya dayandığını ifade eder. 1417 yılında Osmanlılar tarafından ele geçirilen Ergirikasrı 1431 yılında kısa bir süre için Arvanid sancağının merkezi olur. İlk

³ Kur'an, A'râf Suresi, 172/173. Âyetler).

zamanlarda Osmanlı garnizonundaki askerler haricinde hiçbir Müslümanın yaşamadığı bu 700-800 nüfuslu (garnizondaki Osmanlı askerleriyle birlikte) Hıristiyan şehri, 16. yüzyılın sonlarına doğru ilk Müslüman yerleşimcilerini ağırlar. 1583'e gelindiğinde, Ergirikası'nda 232 hâne Hıristiyan nüfusun yanında 65 nefer Müslüman nüfus bulunmaktaydı (Kiel, 1995: 298-299). Arşî'nin 1562-1563 yılında doğduğunu düşünürsek, 1583 yılında Ergirikası'nda bulunan 65 neferden birinin de o olma ihtimali vardır. Her ne kadar Arşî'nin Ergirikası'na ne zaman gittiğini bilmesek de, onun burada bağlandığı tekkedeki Müslüman dervişler, apaçık bir şekilde, Ergirikası'nın ilk Müslüman sakinlerindedir.

Kiel'in belirttiğine göre Ergirikası'nı ziyaret eden Evliyâ Çelebi, burada sekiz cami, yedi mescit, üç medrese ve üç tekke bulunduğunu söylemiştir. Artık 200 Hıristiyan hânesine karşılık 150 Müslüman hânesi bulunmaktadır ki bu da Hıristiyan nüfus ile Müslüman nüfusun neredeyse eşitlendiğini gösterir. 19. yüzyılın başlarında burayı ziyaret eden Martin Leake ise Ergirikası'nda 2000 Müslüman hâneye karşılık 100 Hıristiyan hânenin yaşadığından bahseder (1995: 299). Demek ki Ergirikası, 19. asırda tam bir Müslüman şehri hâline gelmiştir.

Tuba Hatipler Çibik ve Filiz Umaroğulları, Balkanlarda kurulan Bektâşî tekkelerini inceledikleri makalelerinde Ergirikası'nda bulunan yalnızca iki tekkeden bahsederler. Bunlardan Âsım Baba Tekkesi 1780, Baba Musa Tekkesi ise 1880 yılında kurulmuştur (Hatipler Çibik ve Umaroğulları, 2017: 464). Oysa Kiel, günümüzde hâlâ ayakta olan tek tekkenin Bektâşî Süleyman Baba Tekkesi olduğunu bildirir (Kiel, 1996: 299). Dolayısıyla Hatipler Çibik ve Umaroğulları, bize Ergirikası'nda bulunan Bektâşî tekkelerinin tam bir bilgisini vermekten uzaktır. Fatma Ahsen Turan, merkezi Asım Baba Tekkesi (Zalli Tekkesi) olan Ergirikası Dedeliğine bağlı on iki tekke olduğunu ve bu tekkelerin Ergirikası, Tepelen, Sarande ve Kuçi'de bulunduğunu söyler. Söz konusu bölgede bulunan diğer tekkelerle beraber bu tekkeler şunlardır: Ştuf Tekkesi, Kodra Tekkesi, Melan Tekkesi, Memaliay Tekkesi, Turan Tekkesi, Bençe Tekkesi, Matohasanay Tekkesi, Koştan Tekkesi, Kras Tekkesi, Rabia Tekkesi, Glava Tekkesi, Komar Tekkesi, Marica Tekkesi, Fraşeri Tekkesi, Gusmar Tekkesi, Permet Tekkesi, Ali Postivari Tekkesi, Kiçoku Tekkesi, Suka Tekkesi (Afmataj'dan aktaran Turan, 2018: 641). Ancak yazar, bahsi geçen tekkelerin kuruluş yılları hakkında bilgi vermemektedir.

Fahri Maden'e göre Bektâşîlik, İslamiyet'in Arnavutluk'ta yayılması konusunda en etkili unsur olmuştur. Bektâşîliğin eklektik ve hoşgörülü yapısı, İslam dininin Hıristiyan Arnavutlarca kabul edilmesini kolaylaştırıyordu. Bundan dolayı, Bektâşî babalarının propagandası sayesinde, 17. yüzyılın ortalarında Arnavutların neredeyse yarısı Bektâşî olmuştu. Bir başka deyişle Arnavutluk'ta İslamiyet, büyük ölçüde Bektâşîlik sayesinde yayılmış ve yerleşmiştir (Maden, 2013: 145).

1930 yılından günümüze kadar, Salih Niyazı Dede tarafından kurulan Dünya Bektâşîler Merkezi'ne ev sahipliği yapan Arnavutluk (Afmataj'dan aktaran Turan, 2018: 642), geçmişten günümüze dek Bektâşîliğin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Arnavutluk'a bağlı Ergirikası ise, Osmanlılar tarafından ele geçirildiği günden sonra giderek Müslümanlaşmış bir kasabadır ki bu süreçte en büyük etken burada kurulan tekkeler olmuştur. Bu tekkelerin ilklerinden birisi de hiç şüphesiz Muhîfî Dede ile Arşî Dede'nin bağlı bulunduğu tekkedir.

O hâlde, Arşî'nin Ergirikası'nda posta oturduğu tekkenin bir Bektâşî tekkesi olma ihtimali son derece yüksektir. Hurûfî olduğu apaçık olan bu şairin bir Bektâşî tekkesinde bulunması, hatta burada posta oturması ise, söz konusu iki sistemin zamanla birbiriyle kaynaşması sebebiyle olmalıdır. Sonuç olarak Arşî, Hurûfî – Bektâşî inançlarının aynı potada eridiği bir ortamda yaşamaktadır ve ihtimal ki müritleri arasında pek çok Hurûfî – Bektâşîler bulunmaktadır; dolayısıyla Hurûfî – Bektâşî inancı açısından Hz. Ali'yi incelemek hususunda *Arşî Divanı*, son derece uygun bir eser olma özelliğini taşımaktadır.

2. Hurûfî – Bektâşî Şair Arşî'ye Göre Hz. Ali

Hz. Ali hem Hurûfîler hem de Bektâşîler için önemli bir şahsiyettir. Hurûfî-Bektâşî şairlerden biri olan Arşî, şiirlerinde Hz. Ali'yi hem Hurûfîlik hem de Bektâşîlik düşüncesine göre anlatır. Bu bölümde şairin *Divanı*'nda Hz. Ali ile ilgili beyitler Hurûfîlik ve Bektâşîlik ile ilgili olmak üzere ayrı ayrı incelenmektedir.

2.1. Hurûfîliğe Göre Hz. Ali

Arşî Hz. Ali'yi şiirlerinde Hurûfîlik bağlamında olmak üzere çeşitli şekillerde anlamlandırır. Bazı yerlerde Fazlullah Esterâbâdî'nin / Allah'ın sırrı olarak karşımıza çıkan Hz. Ali, bazı yerlerde ise otuz iki ilahi kelimededen ibaret olan esmâ-i külli olarak anlatılır. O, Hurûfîliğin temel ilmi olan tevil ilmine sahiptir. Hz. Âdem'in hatlar vasıtasıyla otuz iki ilahi kelimeyi taşıdığı yüzünde Hz. Ali kudret gösterir. Bir başka yerde ise Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikar, hak ile batılı ayıran otuz iki ilahi kelime olur.

2.1.1. Allah'ın Sırrı Olarak Hz. Ali

Arşî'ye göre Hz. Ali Fazlullah Esterâbâdî'nin sırlarındandır:

Yâ 'Alî esrâr-ı Fazl-ı Kibriyâsın yâ 'Alî

Yâ 'Alî bâb-ı 'ulûm-ı Mustafâsın yâ 'Alî (K. 4/1)

“Yâ Ali! (Sen) Yüce Fazl'ın sırlarındansın! Yâ Ali! (Sen) Mustafa'nın ilimlerinin kapısıdır!” Hz. Ali'nin ilmin kapısı olması bilinen bir husustur. Fazlullah Esterâbâdî'nin *Câvidân-nâme* adlı eserini *Dürr-i Yetim* adıyla Türkçe'ye çeviren Derviş Murtazâ'ya göre Hurûfliğin aslı ilm-i tevidir ve Hz. Ali'nin ilmi tevil ilminden başkası değildir (Fazlullah Esterâbâdî, 2012: 31). Başka bir deyişle, Hurûfliler, Hurûflik ilminin temelini Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Bu da, Hz. Ali'nin niçin Hurûfliler arasında oldukça önemli bir konumda anlamlandırıldığını açıklar. Birinci mısradaki “Fazl” ismi, Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin gördüğü bir rüyaya göre, Allah'ın en büyük ismidir. Bu rüyada Fazlullah, on sekiz bin âleme yayılmış olan üç isim görür ki bu isimler fe (ف), dad (ض) ve lam (ل) dan ibarettir. Bu üç ismin (harfin) birleşik hâlde okunuşu Fazl (فضل) ismini verir. Bu isim, *Levh-i Mahfûz* üzerinde yazılıdır (Esterâbâdî, 2012: 144). Muhîfî Dede'ye göre fe (ف), dad (ض) ve lam (ل) harfleri baş ve sondur. İlk ve son, Fazl-ı Hak'tan başkası değildir. En başta yol gösteren fe (ف) idi. Ondan kâf (ك) ve nûn (ن) ortaya çıktı (yani “kün [كن] emri zuhûr etti). Muhîfî Dede, fe (ف) den kâf (ك) ve nûn (ن) un ortaya çıkmasını şu hesaplama dayandırır: Fe (ف) nin ebced değeri 80'dir. Kâf (ك) ve nûn (ن) un eczasındaki 6 harf ve 3 nokta ile “kün” (كن) kelimesinin kendisi toplanırsa 10 olur. Kâf (ك) in ebced değeri 20'dir, nûn (ن) un ise 50'dir. Hepsini toplarsak 80 sayısına ulaşırız ki bu da fe (ف) nin ebced değerini verir. Demek ki kâf (ك) ve nûn (ن) fe (ف) den ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her şeyin temelinde fe (ف) vardır (Muhîfî Dede, 2016: 39). Başka bir yerde ise Fazl (فضل) 'ın fe (ف) 'sinin güneş, lam (ل) 'ının ise ay olduğu ifade edilir (Muhîfî Dede, 2016: 44). Abdülbâkî Gölpınarlı, Fazlullah Esterâbâdî'nin, *Kur'an*'da geçen bütün Fazl (فضل) kelimelerini kendisine mâl ettiğine dikkat çeker (Gölpınarlı, 1989: 24). Yani Hurûfliler, *Kur'an*'da geçen bütün fazl (فضل) kelimelerinden Fazlullah Esterâbâdî'yi anlamaktadır. Fatih Usluer de Hurûflilerin Fazlullah Esterâbâdî'yi Fazl-ı Hak ve Fazl-ı İlâh gibi isimlerle andığından söz eder (Usluer, 2009: 575). Dolayısıyla onların bu kelime üzerine yazdıkları, kuvvetli bir ihtimalle Fazlullah Esterâbâdî'ye dairdir. Demek ki Hurûfliler, Fazlullah Esterâbâdî'yi Allah'ın zâtı olarak algılamaktadırlar.

Yukarıda bahsedilen hususlar göz önüne alınıp beyte bir daha bakıldığında Hurûflik akidesinin Hz. Ali'den kaynaklandığı; Fazlullah Esterâbâdî'nin ilminin Hz. Ali'den geldiği görülecektir. Hurûfliğin Allah'ı, insanı ve kâinatı anlama yolu olan ilm-i tevil, Hurûflilere göre, Hz. Ali'nin ilminin temelidir.

2.1.2. Esmâ-i Küllî Olarak Hz. Ali

Hz. Ali, ezelde Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin ta kendisidir:

Yâ 'Alî sensin olan esmâ-i küllî Âdeme

Çün kelâm-ı nâtık-ı Fazl-ı Hudâsın yâ 'Alî (K 4/10)

“Yâ Ali! Âdeme öğretilen bütün isimler sensin; çünkü Fazl-ı Hudâ'nın konuşan sözsün!” Bakara suresinde anlatıldığına göre Allah, yeryüzünde bir halife olmak üzere insanı yaratacağını bildirdiği zaman melekler “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” diyerek karşı çıkmışlardır. Allah ise meleklerle “Ben sizin bilmediğinizi bilirim.” dedikten sonra Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretir. Sonra meleklerle dönüp eşyayı göstererek “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildiriniz.” diye emreder. Hatalarını anlayan melekler ise “Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin.” diye karşılık verirler. Bunun üzerine aynı emir Âdem'e verilir ve Âdem, öğrendiği üzere, kendisine gösterilen her şeyin ismini bildirir (*Kur'an-ı Kerim*, 2/30-33). Beyitte geçen “esmâ-i küllî”, Allah'ın Hz. Âdem'e öğrettiği isimlere karşılık gelir. Fazlullah Esterâbâdî'ye göre Hz. Âdem'e öğretilen bu isimler, ilahi dili oluşturan 32 sestən başkası değildir (Bashir, 2013: 51). Söz konusu 32 ses, Fars alfabesini oluşturan 32 harfin işaret ettiği seslerden ibarettir. Böylece bütün dinleri tamamlayan kitap olan *Câvidân-nâme*'nin yazıldığı Farsça, din dili hâline gelir (Gölpınarlı, 1989: 22).

Beyte göre Hz. Ali, ezelde Allah tarafından Hz. Âdem'e öğretilen isimlerin kendisidir. Bu durumda o, 32 ilahi kelime olmaktadır. Beytin ikinci mısrası bunu doğrulamaktadır: Hz. Ali, Allah'ın konuşan sözüdür. Fazlullah Esterâbâdî'nin Allah'ın zuhûru olması gibi (Usluer, 2009: 575) Hz. Ali de –

beyte göre- O'nun zuhûru olmalıdır; çünkü 32 ilahi kelime Allah'ın bizzat kendisidir (Esterâbâdî, 2012: 340).

2.1.3. Veli Olarak Hz. Ali

Hz. Ali, üzerindeki hatlar vasıtasıyla otuz iki ilahi ismi taşıyan Hz. Âdem'in yüzünde kudret gösterendir:

Yâ 'Alî her dem-be-dem zâhir velâyâtun sentin
Sûret-i Âdemde bir kudret-nümâsın yâ 'Alî (K 4/7)

“Yâ Ali! Her an senin veliliğın ortaya çıkmaktadır. Âdem'in yüzünde bir kudret gösterensin!” Hurûfliğe göre Allah, Âdem'i kendi sureti üzere yaratmıştır. Bu ise, bizzat 32 ilahi kelime olan Allah'ın bu kelimeleri hatlar vasıtasıyla Âdem'in yüzüne naksetmesi demektir (Fazlullah Esterâbâdî, 2012: 38). Hz. Âdem'in yüzündeki hatlar “dört kirpik, iki kaş, saç, yüzün iki tarafındaki sakal, bıyığın iki tarafı, dudak altındaki sakal (anfeka) ve iki burun içindeki kıllar olmak üzere 14 tanedir. 14 hattın 14 mahalli vardır ve toplamı 28 ilahi hat olur. Bu hatlardan yüzü dikey olarak simetrik iki parçaya bölen istiva hattını geçirirsek, saç ve anfekanın bölünmesiyle hat sayısı 16 olur, ki 16 mahalliyle birlikte 32 hatta eşittir” (Usluer, 2009: 144). Beyitte Hz. Ali'nin Âdem'in suretinde kudret göstermesi, Hurûfliğin ilahi hatlara dair bu düşüncesine dayanmaktadır. Demek ki Hz. Ali, beyitte, ilahi bir konumda düşünülmüştür. Arşî'nin 4 numaralı kasidesinin 10. beytinde 32 ilahi kelime olarak anlatılan Hz. Ali, bizzat 32 ilahi kelime olan Allah ile birebir benzerlik göstermektedir. Bu durumda yukarıdaki beyit, Hz. Ali'yi Allah'ın bir zuhûru olarak ileri sürmektedir.⁴ Bu ise - beyte göre - onun veliliğının bir kanıtı hükmündedir.

2.1.4. Kur'an Tevilcisi Olarak Hz. Ali

Hurûflik, *Kur'an*'ı tevil etme ilmidir; Hz. Ali ise *Kur'an*'ın teviline yol gösteren ilim sahibi bir kimsedir:

Muhammeden göründü sırr-ı Kur'ân
'Alî te'vîl-i Kur'âna hüdâdur (G. 61/4)

“*Kur'ân*'ın sırrı Muhammed'den göründü. Ali (ise) *Kur'ân*'ın teviline yol gösterir.” Daha önce de ifade edildiği üzere Hurûflik, tevil ilminden ibarettir. Hz. Ali'nin ilim kapısı olma vasfı ise onun tevil ilmini bilmesine işaret eder. Devellioğlu'na göre tevil “sözü çevirme, söze ayrı mânâ vermeye kalkışma” anlamına gelir (Devellioğlu, 2016: 1285). *Kubbealtı Lugatı* ise bu kelimeye şu anlamları vermiştir: “1. Bir söz veya davranışa bilinen anlamından başka bir anlam verme, başka bir mânâ ile yorumlama. 2. *Kur'ân-ı Kerîm*'i ve diğer kutsal metinleri farklı bir görüşle yorumlama.”⁵ Hurûflik akidesine göre tevil ilmi en büyük ilimlerden biridir; çünkü Fazlullah Esterâbâdî, kendisine verilen bu ilim sayesinde dindeki her şeyi açıklayabilmiş, hatta peygamberlerin bile yanıt veremedikleri soruları cevapsız bırakmamıştır. Beyte göre *Kur'an* Hz. Muhammed vasıtasıyla ortaya çıkmıştır; ancak *Kur'an*'ı tevil etme görevi Hz. Ali'ye kalmıştır. Bu nedenle Hz. Ali, Hurûfilere göre Hz. Muhammed'in mirasçısı ve *Kur'an*'ın tevilcisi olması dolayısıyla oldukça önemli bir zattır. Nitekim *Kur'an*'ın asıl manası, Hurûflik akidesine göre, tevil sayesinde ortaya çıkar.

2.1.5. Hz. Ali'nin Zülfikar'ı

Hz. Ali'nin kılıcı olan Zülfikar, Arşî tarafından bir beyitte Hurûflik bağlamında kullanılmıştır:

Kırmaga Ye'cüc-ı küfr ü şirki Hakdan 'Arşiyâ
Zü'l-fekâr-ı Haydar-ı kişver-güşâdur sî vü dü (G 253/9)

Ey Arşî! Otuz iki, küfür ve şirk Yecüc'ünü Hak'tan kırmak için ülkeler açan Haydar'ın Zülfikar'ıdır.” Fars alfabesindeki 32 harfin karşılığı olan 32 ilahi kelime, Hurûflik akidesinin temel dayanağıdır. Bu ilahi kelimeler tüm mevcudatta bulunur. Allah, bizzat 32 ilahi kelimedenden ibarettir (Fazlullah Esterâbâdî, 2012: 340). Hurûfler, kainata dair her şeyi bu kelimelerle açıklar. Dine dair her mevzu da bu kelimelerle açıklanabilir. Beyitte şair, otuz iki ilahi kelimeyi küfür ve şirki ortadan kaldırma bağlamında Hz. Ali'nin kılıcına benzetmiştir. Yani bizzat hakikatın kendisi olan otuz iki ilahi kelime

⁴ Tabi ki bu husus bütün insanlar için geçerlidir; çünkü her insan, yüzünde ve bedeninde 32 ilâhi kelimenin tümünü taşır. Bundan dolayı Hurûfliğin insanı ilahlaştırın bir sistem olduğu söylenebilir. Nitekim Mustafa Ünver (2003: 11), Hurûfliğin temel amacını insanın Tanrılaştırılması olarak belirler.

⁵ Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/tevil>, (Erişim Tarihi: 15.11.2020).

küfür ve şirki; dolayısıyla sahteyi ve yalanı ortadan kaldırma hususunda bir kılıç gibidir. Bu beyit, *Kur'an*'daki şu âyeti hatırlatmaktadır: “De ki: ‘Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.’” (İsrâ, 17/81). Âyetteki Hak beyitteki otuz iki ilahi kelimeye, batıl ise küfür ve şirke denk gelmektedir.

2.1.6. Be (ب) Harfinin Açıklaması Olarak Hz. Ali

Aşağıdaki beyitte Hz. Muhammed sin (س) harfiyle sembolize edilirken Hz. Ali, kendisine nispet edilen “İlim bir nokta idi, onu cahiller çoğalttı.” ve “Ben bâ harfinin altındaki noktayım.” (Tabakoğlu ve Maden, 2019: 63) sözleri dolayısıyla be (ب) harfinin açıklaması olarak anılmıştır:

Muhammedür ki yâsîn oldı Hakdan
‘Alîdür kim beyân-ı harf-i bâ’dur (G. 61/3)

“Muhammed’dir ki Hak’tan yâsîn olmuştur. Ali’dir ki be (ب) harfinin açıklamasıdır.” Usluer’e göre (2009: 393; 2010: 1377) Hurûflük inancında *Kur’an-ı Kerim*’in ilk harfi olan be (ب) ilk peygamber Hz. Âdem’e, son harfi sin (س) ise son peygamber Hz. Muhammed’e karşılık gelmektedir. *Câvidânâme*’de ise Yâsîn suresinin ismi, Hz. Muhammed’in sin (س) ile sembolize edilmesinden dolayı “Ey Muhammed” olarak anlaşılmıştır (Fazlullah Esterâbâdî, 2012: 368).

2.2. Bektâşîliğe Göre Hz. Ali

Bektâşîlik, 14. yüzyılın başlarından itibaren Hacı Bektaş Velî kültü etrafında oluşmaya başlayan bir harekettir. Bu dönemde henüz adı konulmayan hareket Abdal Mûsâ ve onun gibi yüzlerce dervişin Anadolu’nun çeşitli yerlerinde zaviyeler kurarak teşkilatlanmasıyla halk arasında kabul görmeye başlar. Rum abdalları denilen bu zümre önceleri Vefâîlik, Kalenderîlik, Haydarîlik ve Yesevîlik gibi çeşitli tarikatlara mensuptur. Bektâşîliğin oluşumunda önemli rol oynamış, başta Abdal Mûsâ olmak üzere 14. ve 15. yüzyılda yaşamış abdal lakaplı pek çok derviş aslında Kalenderî ve Haydarîdir. Bugün bilindiği şekliyle Bektâşîlik tarikati, 1516 yılında vefat eden Balım Sultan tarafından teşkilatlandırılmıştır. Balım Sultan, faaliyetleri ve uygulamalarıyla Bektâşîliği Kalenderîlikten kesin bir biçimde ayırmıştır. Daha sonraları ise Hurûflük ile Bektâşîlik birbirine kaynaşmıştır ve buna Şîî akideleri de eklenmiştir (Ocak, 1992: 373-375).

Bektâşî kültürüne Hz. Ali, çok önemli bir konumdadır. Ehl-i Beyt sevgisini esas alan ve İsnâaşeriyye fırkasına uyup Hz. Ali’yi birinci imam olarak kabul eden (Fığlalı, 2001: 143) Bektâşîler, velayet sahibi olarak kabul edilen on iki imama saygı duyarlar. Hz. Ali sevgisi, Bektâşîlerin belirleyici özelliklerinden biridir.

Bu bölümde *Arşî Divanı*’nda Hz. Ali’nin Bektâşîlik inançları ve düşüncesi çerçevesinde nasıl anlamlandırıldığı incelenecektir.

2.2.1. İlimin Kapısı Olarak Hz. Ali

Hz. Ali ilmin kapısıdır. Onun ilim sırrı ise ancak Bektâşî olarak anlaşılır:

Külâh-ı Hâcî Bektâş-ı Velîyi
Geyen idrâk ider sırr-ı ‘Alîyi (G 308/1)

“Hacı Bektaş-ı Velî’nin külâhını giyen Ali’nin sırrını anlar.” Şaire göre Hz. Ali’nin sırrını anlamak, Bektâşîlik külâhını giymekle mümkündür. Söz konusu sır, Hz. Ali’nin ilmi ile ilgilidir. Nitekim Hz. Ali, bir hadis-i şerife göre ilmin kapısıdır: “Ben ilim şehriyim. Ali de onun kapısıdır. İlim isteyen kapiya gelsin” (Avcı, 2004: 372).⁶ Aşağıdaki beyit de bu bağlamda değerlendirilebilir:

Hem be-hakk-ı bâb-ı ‘ilm-i Mustafâ
Şâh-ı Merdân-ı ‘Aliyyü’l-Murtazâ (Mesnevî, 1/30)

“Hem Mustafâ’nın ilminin kapısı (ve) yiğitlerin şahı (olan) Aliyyü’l-Murtaza’nın hakkı için...” Beyitte Hz. Ali, Hz. Muhammed’den miras kalan ilmin kapısı olma vasfı yanında, savaşlarda gösterdiği cesareten dolayı kazandığı yiğitlerin şahı (Şâh-ı Merdân) ünvanıyla birlikte anılmaktadır.

2.2.2. Hz. Muhammed’in Mirasçısı Olarak Hz. Ali

Hz. Ali, Hz. Muhammed’in ilminin mirasçısıdır:

⁶ Seyit Avcı (2004: 381) bu sözü hasen hadis olarak değerlendirir.

Yâ ‘Alî sensin vasiyy-i Ahmed-i hatm-i rüsûl
Hem veliyy-i vâlî-i zât-ı Hudâsın yâ ‘Alî (K. 4/5)

“Ey Ali! Resullerin sonuncusu olan Ahmed’in vasiyetini yerine getirmeye memur olan sensin. Hem de Allah’ın zatının memuru olmakla sorumlusun.” Şii ve Sünni düşünceleri ile beraber siyaset alanından da uzak olan Arşî’nin bu beyitte miras olarak kastettiği şeyin ilim olması kuvvetle muhtemeldir. Daha önce de ifade edildiği üzere Hz. Muhammed, ilmi Hz. Ali’ye miras bırakmıştır.

2.2.3. Hz. Ali ve Ailesi (Âl-i Aba)

Ebû Câfer et-Taberî’nin Ümmü Seleme’den rivayet ettiği bir hadis şöyledir: “Ümmü Seleme dedi ki: Hz. Peygamber benim yanımda idi. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin de vardı. Onlara hâzire pişirdim. Yediler; sonra da uyudular. Hz. Peygamber onların üzerine bir örtü örttü ve ‘Allah’ım, onlar benim ehl-i beytimdir; onlardan kusuru gider ve onları tertemiz kıl.’ dedi” (Taberî’den aktaran Fığlalı, 2006: 190). Âl-i Aba, işte bu olaya dayanır. Âl-i Ali ise on iki imama işaret eder. On iki imam Bektâşî geleneğinde olduğu kadar Hurûfî inancında da oldukça önemlidir. Usluer (2010: 1367) bu konuda şöyle der: “On iki imamla birlikte, Hz. Muhammed ve Hz. Fatıma’dan oluşan ‘on dört masum’, Hurûfî literatüründe, on dört muhkem harf olarak tevil edilmiştir ki her masumun vücudu müfred bir harfle kaimdir.” Aşağıdaki beyitte Arşî, Hz. Ali ve on iki imamı sevenlerin veliler yoluna uyacağını söyler; çünkü velayet, söz konusu imamlar vasıtasıyla devam etmiştir:

Olur tâbi’ tarîk-i evliyâya
Sevenler ‘Arşiyâ âl-i ‘Alîyi (G. 308/5)

“Ey Arşî! Ali’nin ailesini sevenler velilerin yoluna uyar.” Hz. Ali’yi velilerin şahı olarak kabul eden şair, onu sevenlerin veliler yoluna uyması gerektiğini ifade eder; çünkü velilerin yolu, on iki imamın, dolayısıyla Hz. Ali’nin yoludur.

Muhammedle ‘Alî hayrû’l-beşerdür
Hüseyin ile Hasan şeh-zâdelerdür (G. 62/1)

“Muhammed ile Ali insanlığın hayırlıdır. Hüseyin ile Hasan (ise) şah oğullarıdır.” Hz. Ali, Hz. Muhammed ile beraber, insanlığın hayırlılarından. İkinci mısradan ise, on iki imamdan ikisi olan, Hz. Ali’nin oğulları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin zikredilmiştir.

2.2.4. Yiğitlerin Şahı Hz. Ali

Hz. Ali’ye, savaşlarda gösterdiği kahramanlık ve cesareten dolayı “Yiğitlerin Şahı” ünvanı verilmiştir:

Yâ Şâh-ı Merdân düldül-süvâr ol göster cemâlin aç râh-ı dîni
Çek Zü’l-fekârun çal ortasından a’dâ-yı dîni eyle dü-nîme (G 279/5)

“Ey yiğitlerin şahı, Düldül’ün binicisi; o yüzünü gösterip din yolunu aç. Zülfikar’ını çek, din düşmanının ortasına çal, (onu) iki parçaya ayır.” Hz. Ali, savaşlarda ve diğer zamanlarda İslam düşmanlarına karşı gösterdiği cesaret ve kahramanlıktan dolayı yiğitlerin şahı ünvanıyla onurlandırılmıştır. Düldül ise onun atının ismidir. Beyitte Hz. Ali, atına binmiş bir savaşçı olarak anlatılmıştır. Ondan istenen, din düşmanlarını ortadan kaldırmasıdır. Hz. Ali’nin din yolunu açması, cemaliyle ilişkili olmalıdır; zira şair, birinci mısradan bunun böyle olduğunu hissettirmektedir. Dolayısıyla beyitte Hurûflik etkileri de mevcuttur; çünkü yüz, 32 ilahi kelimenin görüldüğü yerdir. Ayrıca, düşmanın iki parça edilmesi, yüzü dikey bir biçimde kesen istivâ hattı ile alakalı olabilir (Ballı, 2010: 64). Böylece beyitte şair, istivâ hattını Zülfikar’a benzetmiş olmaktadır. Din düşmanlarının ortadan kaldırılması ise maddî anlamda olmayıp, hakikatin görünür kılınması ve bu sayede batılın yok edilmesi manasındadır.

İkisiyle cihân buldı nizâmı
Biri ‘ilm ü biri seyf-i Hudâdur (G. 61/2)

“Dünya, ikisiyle (Hz. Muhammed ve Hz. Ali) düzen buldu. Biri ilimdir, biri Hüda’nın kılıcıdır.” Dünyaya düzen getiren iki kişi vardır ki bunlardan biri Hz. Muhammed, öbürü ise Hz. Ali’dir. Beyte göre

Hız. Muhammed ilimle düzen getirirken Hız. Ali bunu kılıcı ile yapmıştır. Böylece beyit, dinin madde ve mana yönünü birleştirmiştir.

2.2.5. Velilerin Önderi Hız. Ali

Hız. Ali velilerin önderidir. O, kendisinden sonra gelecek olan velilerin yol göstericisidir:

Yâ ‘Alî sen mazharısın enbiyânun mâ-sebak

Hem mu’ahhar reh-nümâ-yı evliyâsın yâ ‘Alî (K. 4/3)

“Ey Ali! Sen hem geçmiş nebilerin mazharısın hem de velilerin yol göstericilerinin sonuncususun!” Beyit bir yandan geçmişe bakarken bir yandan da geleceğe değinmektedir. Hız. Ali, geçmiş peygamberlerin mazharıdır. Bu husus ise, onların ilmine sahip olma yönünden böyle olmalıdır. Aynı zamanda Hız. Ali, kendinden sonraki tüm velilerin önderidir.

Dest-i velâyet ile çeküp nefsi-ejderi

Mihr-i ten içre bölü iki anı Murtazâ (K. 6/9)

“Murtaza, velilik eliyle ejderhaya (benzeyen) nefsi çekip beden güneşi içinde onu ikiye bölü.” Hız. Ali velilerin önderidir. O, bir ejderha gibi olan nefsi, beden güneşi içinde ikiye bölmüş; böylece nefisini yenmiştir.

Olar kim hâdî-i râh-ı bekâdur

Biri Ahmed birisi Murtazâdur (G. 61/1)

“Onlar ki sonsuzluk yolunun birincileridir. Biri Ahmed biri ise Muraza’dır.” Hem Hız. Muhammed hem de Hız. Ali, sonsuzluk yolunun yolcularıdır. Hız. Muhammed peygamber olma yönünden bu vasfa sahipken Hız. Ali ise ilim sahibi ve velilerin önderi olma yönünden bu vasfa sahip olmalıdır.

2.2.6. Murâdına Erememişlerin Sığınağı Olarak Hız. Ali

Hız. Ali, cömert ve yardımsever olarak bilinir. Ondan dilekte bulunanlar muradına ererler:

Gönül var taleb kıl ‘inâyet ‘Alîden

Gelür çünkü dâ’im sahâvet ‘Alîden (G. 228/1)

“(Ey) gönül! Gidip Ali’den yardım talep et; çünkü ondan daima cömertlik gelir.” Hız. Ali, ruhaniyatından yardım talep edilebilecek en önemli şahsiyetlerden biridir. Şair de gönlüne seslenir ve gidip Hız. Ali’den yardım istemesini; çünkü onun çok cömert olduğunu söyler.

Yâ ‘Alî sensin viren nâ-murâdun maksadın

Kân-ı ihsân u ‘atâ lutf u sehâsın yâ ‘Alî (K. 4/21)

“Ey Ali! Muradına ermemişlerin istediğini veren sensin. İyilik, bağış, lütuf ve cömertlik madenisin!” Hız. Ali; iyilik, bağış, lütuf ve cömertlik gibi değerlere sahiptir. Bundan dolayı ihtiyaç sahiplerinin yardım istediği bir kimsedir. O, isteğine kavuşamayanları muradına erdendir.

Yâ ‘Alî koyma mezelletde bu ‘Arşî bendeni

Müstecab eyle du’âsın zü’l-‘atâsın yâ ‘Alî (K. 4/22)

“Ey Ali! Bu kölen olan Arşî’yi düşkünlükte bırakma. Duasını kabul et, (çünkü sen) ihsan sahibisin!” Bu beyite göre şair, sığınak olarak Hız. Ali’yi görmektedir. Ona dualar etmekte ve ondan iyilikler ummaktadır. Aşağıdaki beyitler de bu bağlamda değerlendirilebilir:

Düşdüm diyâr-ı gurbete ben yâ ‘Alî meded

Dutdum bilâd-ı hüznü vatan yâ ‘Alî meded (G. 45/1)

“Ey Ali! Ben gurbet diyarına düştüm, yardım et! Hüzün beldesini vatan tuttum, yardım et!” Şair, gurbette olduğundan dolayı içine düştüğü hüzünden kurtulmak için Hız. Ali’den yardım diler. Söz konusu gurbet maddî anlamda olabileceği gibi manevî anlamda da olabilir.

Bî-çâre kaldı derd-i dil-i âh u zâr ile

Kıl merhamet bu ‘Arşî’ye sen yâ ‘Alî meded (G 45/5)

Ey Ali! Sen bu Arşî'ye merhamet et, yardım et; (çünkü o) âh edip inleyen gönlünün derdinden dolayı çaresiz kaldı." Bir önceki beyitte olduğu gibi bu beyitte de şair, dert içerisindeki gönlünün iyileşmesi için Hz. Ali'ye sığınır.

2.2.7. Arşî'nin Hz. Ali Karşısında Durumu

Arşî, Hz. Ali karşısında mahviyet içerisinde:

İşiginde Muhammedle 'Alî'nün

Bu 'Arşî bir kemîne hâk-i pâdur (G. 61/7)

"Bu Arşî Muhammed ile Ali'nin eşiginde hakir bir ayak toprağıdır." Bu beyitte şair, tevazu içerisinde, kendisinin Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in hakir bir ayak toprağı olduğunu ifade eder.

Gulâm-ı şâh-ı merdân-ı 'Aliyem

Esîr-i bende-fermân-ı 'Aliyem (G 202/1)

"Yiğitlerin şahı Ali'nin kölesiyim. Ali'nin fermanının bağlı esiriyim." Şair, bir önceki beyitte gösterdiği tevazuyu bu beyitte de göstermekte, Hz. Ali'nin kölesi ve fermanının esiri olduğunu ifade etmektedir. Bu beyitten, şairin Hz. Ali'ye ne derece sevgiyle bağlı olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Aslumuz nûr-ı Muhammed neslümüz sırr-ı 'Alî

Pâk-tıynet zümre-i âl-i peyemberlerdenüz (G. 112/4)

"Aslımız Muhammed'in nuru, neslimiz Ali'nin sırrıdır. Temiz yaratılışlıyız (ve) peygamberlerin ailesindeniz." Şair, peygamber ailesine mensubiyetini, aslının Muhammed nuru, neslinin ise Ali'nin sırrı olduğunu ifade ederek ortaya koymaktadır. Söz konusu mensubiyet maddi anlamda değil, manevi anlamda olmalıdır.

SONUÇ

Ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren İran'dan kaçıp çeşitli yerlere göç etmek zorunda kalan Hurûfîler Anadolu'da da tutunamamışlar, gördükleri baskılar sonucunda ise Bektâşîlik tarikatı ile kaynaşarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Zamanla Hurûfîlik ve Bektâşîlik, birbirleriyle yoğun ilişkiler içerisinde bulunmalarından dolayı yeni bir sentez hâlinde ortaya çıkmıştır. 16-17. yüzyıl divan şairlerinden Arşî, Hurûfî-Bektâşî şairlerden biridir. Onun şiirleri Hurûfîlik ile Bektâşîlik münasebetini edebiyat bağlamında ortaya koymaktadır. Arşî, *Divan*'ındaki şiirlerde Hz. Ali'yi bir yandan Hurûfîlik bağlamında anlatırken bir yandan da Bektâşîlik açısından işlemekte; bunu yaparken oldukça samimi davranmakta ve yapmacık bir tavır sergilememektedir. Her ne kadar Hurûfîliği Bektâşîliğinden daha ön planda olsa da o, her iki düşünceyi aynı potada eritmiş ve samimiyetinden asla taviz vermemiştir. Arşî, Hz. Ali'yi Hurûfîlik bağlamında ne kadar içten anlatıyorsa Bektâşîlik bağlamında da o kadar içten anlatmaktadır.

Arşî'ye göre Hz. Ali, Fazl-ı Kibriyâ olan Allah'ın sırrıdır. Yani, bir başka deyişle otuz iki ilahi kelimedir. Bu nedenle Hz. Ali, Hz. Âdem'e öğretilen esmâ-i küllîden başkası değildir. Bu husus ise, bir başka yerde, otuz iki ilahi ismi hatlar vasıtasıyla taşıyan Âdem'in yüzünde Hz. Ali'nin kudret göstermesi olarak anlatılmıştır. Ayrıca Hz. Ali, ilm-i tevil sahibidir ki bu ilim Hurûfîliğin esasını oluşturur. Hz. Ali, otuz iki ilahi kelimeye karşılık gelen Zülfikar'ıyla bâtulı ortadan kaldırıp onun yerine hakkı geçirir. Hz. Ali ilmin kapısıdır ve onu hakkıyla anlamak için Bektâşî olmak gerekir. O, ilim yönüyle Hz. Muhammed'in mirasçısıdır. Hz. Ali'yi ve on iki imamı sevmek, velilerin yolunu takip etmeyi gerektirir. Nitekim Hz. Ali, velilerin önderidir. Yiğitlerin şahı olan Hz. Ali, din düşmanlarını ortadan kaldırır. Hz. Ali, dinin kılıcı olmasına rağmen oldukça iyilikseverdir ve cömerttir. Ondan dilekte bulunun, muradı her ne ise ona kavuşur. Arşî'nin kendisi de üzüntülerinden ve dertlerinden dolayı Hz. Ali'den yardım ister. Gurbette olmanın verdiği acıyı Hz. Ali ile dindirmeye çalışır. Ayrıca şair, Hz. Ali karşısında tam bir mahviyet içerisinde. Kendisinin, Hz. Ali'nin kapısının toprağı olduğunu söyleyen şair, bir başka yerde de Hz. Ali'ye köle olduğunu ifade eder.

KAYNAKÇA

Aksu, Hüsamettin. (1989). Ali el-A'lâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 381) Cilt: 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Aksu, H. (1996). Firişteoğlu, Abdülmecid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 134-135). Cilt: 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aksu, H. (1998). Hurûflik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (408-412). Cilt: 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aslan, M. (2019). Arşî Divanı'nda Hurûflik, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. Recep Demir), Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Âşık Çelebi. (2018). *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, (Haz. Filiz Kılıç). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı. e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0> adresinden 31.03.2021 tarihinde erişildi.
- Avcı, S. (2004). Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır Hadisi Üzerine. *marife*, 4(3), 371-381.
- Ballı, H. H. (2010). Fazlullah Hurûfî ve Hurûflik, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Danışman: Prof. Dr. A. Bülent Ünal), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ballı, H. H. (2011). Hurûflik Nedir? *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, IV(2), 31-44.
- Ballı, H. H. (2012). Çağdaş Hurufilik ya da Şifrecilik Adlı Tebliğin Müzakeresi. *Gnostik Akımlar ve Okültizm (XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 381-383.
- Bashir, S. (2013). *Fazlullah Esterâbâdî ve Hurufilik*, (Çev. Ahmet Tunç Şen). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Beyânî Mustafa Bin Carullah. (1997). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, (Haz. İbrahim Kutluk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgin, Azmi. (2007). Nesîmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s.3-5). Cilt: 33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çakır, E. (2014). Arşî. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ars> adresinden 15.03.2021 tarihinde erişildi.
- Devellioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Esrar Dede. (2000). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, (1. Baskı). (Haz. İlhan Genç). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Fazlullah Esterâbâdî. (2012). *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, (Çev. Derviş Murtazâ, Haz. Fatih Usluer). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Fığlalı, Ethem Rûhi. (2001). İsnâşeriyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s.142-147). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Fığlalı, Ethem Rûhi. (2006). *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik*. İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1969). *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Gölpınarlı, A. (1989). *Hurûflik Metinleri Kataloğu*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1992). *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Gri Yayın.
- Hatıpler-Çibik, T. ve Umaroğulları, F. (2017). Balkanlarda Bektaşîlik ve Bektaşî Tekkeleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 458-481.
- İnalçık, H. (2014). *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kahraman, B. (1989). Arşî Divanı'nın Tenkidli Metni I-II, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Prof. Dr. Hüseyin Ayan), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi. (2014). *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (3. Baskı, 2. Cilt). (Haz. İbrahim Kutluk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com/s/tevil>, adresinden 15.11.2020 tarihinde erişildi.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, (2010). *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Haz. Halil Altındaş ve Muzaffer Şahin). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Maden, F. (2013). Arnavutluk'ta Bektaşîlik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşîler. *Avrasya Etütleri*, 0(44), 141-176.
- Melikoff, I. (2015). *Uyur İdik Uyardılar*, (Çev. Turan Alptekin). İstanbul: Demos Yayınları.
- Muhîfî Dede. (2016). *Kısmet-nâme*, (Haz. Fatih Usluer). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Muhtar, C. (1986). Hurûfî Türk Şairleri. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 0(4), 219-226.
- Nesîmî. (1990). *Nesîmî Divanı*, (Haz. Hüseyin Ayan). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nesîmî. (2017). *Hakikatlere Giriş – Mukaddimetü'l-Hakâyık*, (Haz. Fatih Usluer). İstanbul: Revak Kitabevi.
- Ocak, A. Y. (1992). Bektaşîlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s.373-379). Cilt: 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

-
- Özkırımlı, A. (1990). *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi Alevîlik-Bektâşîlik*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sâdık Vicdânî. (2017). *Hurûfîlik ve Bektâşîlik – Ne İdiler ve Nasıl Kaynaştılar?* (2. Baskı), (Haz. İsmail Güleç). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tabakoğlu, M. ve Maden, Ş. (2019). Nokta Metaforu ve Vahdet Üzerine Eklektik Bir Metin: Noktatü'l-Beyân Risalesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 61-93.
- Turan, F. A. (2018). Arnavutluk'taki Bektaşî Tekkeleri, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşîlik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı* İçinde (s.633-648), Ankara.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). Arşî (Hurûfî) maddesi. (1. Cilt), İstanbul: Dergâh Yayınları. s. 163.
- Usluer, F. (2009). *Hurufîlik*, (1. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Usluer, F. (2010). Hurûfîlikte On İki İmam. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(1), 1361-1389.
- Usluer, F. (2016). Giriş. *Kısmet-nâme*, (1. Baskı). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (s. 17-32.
- Ünver, M. (2003). *Hurufîlik ve Kuran – Nesîmî Örneği*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- yazmalar.gov.tr adresinden 09.11.2020 tarihinde erişildi.
-

